

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Sociologica VI (2014), vol. 1, p. 178–184

KOMENTARZE I SPRAWOZDANIA/COMMENTARIES AND REPORTS

Piotr Stawiński

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Polska

„Filozofia na użytek publiczny” – rola nauk społecznych według Roberta N. Bellaha

Robert Neelly Bellah to jeden z wyróżniających się socjologów ery powojennej, badacz o szerokich horyzontach i intelektualnej otwartości, pozwalających mu na podejmowanie tematów nie tylko z zakresu socjologii, z którą jest w pierwszym rzędzie kojarzony, ale również filozofii, teologii, antropologii czy politologii.

Urodził się w roku 1927 w Altus, w stanie Oklahoma. Był absolwentem Uniwersytetu Harvarda, gdzie ukończył antropologię społeczną, zwieńczoną pracą dyplomową o systemach pokrewieństwa Indian Apaczów (Bellah 1954). Pod naukową opieką Talcotta Parsonsa doktoryzował się w roku 1955 z zakresu socjologii i języków dalekowschodnich na podstawie dysertacji *Tokugawa Religion. The Cultural Roots of Modern Japan*. O wydanej drukiem dwa lata później (Bellah 1957) wersji książkowej mówiono, że jest ona tym dla zrozumienia Wschodu, czym dla Zachodu było klasyczne dzieło Webera *Etyka protestancka i duch kapitalizmu*. W latach późniejszych niejednokrotnie porównywano go z Weberem ze względu na erudycję, szeroki zakres zainteresowań i trafność sądów odnośnie do religii światowych.

W rozprawie tej Bellah pokazał, w jaki sposób takie tradycje religijne, jak buddyzm, konfucjanizm i shintoizm, zrodziły *wewnątrzświatową ascezę*, wpływając w dłuższym okresie (1600–1868) na unowocześnienie japońskiej myśli i działań gospodarczych tego kraju oraz umożliwiając mu osiągnięcie po wiekach statusu ekonomicznego mocarstwa. Zakwestionował tym samym, z jednej strony, Weberowski pogląd, jakoby tradycja i idee harmonii z naturą hamowały rozwój ekonomiczny krajów Wschodu; z drugiej zaś rozpowszechnione przekonanie, że to działania zmuszające Japonię do otwarcia się na świat (Traktat z Kanagawy, 1854) i właściwa jej zdolność naśladownictwa były źródłem sukcesu tego kraju.

W latach 1955–1957 Bellah był zatrudniony w Instytucie Badań Islamu Uniwersytetu McGill w Montrealu¹, a później na Harvardzie w Centrum Badań Środkowschodnich i na Wydziale Nauk Społecznych.

¹ Założonym i prowadzonym przez Wilfreda Cantwella Smitha, historyka i teoretyka religii, autora nowatorskiego programu badań islamistycznych (por. Stawiński 2001).

Od roku 1967 pracował w Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley, gdzie pomiędzy rokiem 1968 a 1974 kierował Ośrodkiem Studiów Japonistycznych i Koreanistycznych oraz, w latach 1979–1985, Instytutem Socjologii.

W roku 2000 Bellah został nagrodzony odznaczeniem *National Humanities Medal*, przyznawanym przez American Academy of Arts and Sciences, wręczanym przez prezydenta USA osobom lub instytucjom honorowanym za wkład w rozwój i popularyzację nauk humanistycznych. W roku 2007 otrzymał również prestiżową nagrodę Martina E. Marty'ego².

Zmarł 30 lipca 2013 roku w wieku 86 lat.

*

Robert Bellah zaznaczył się twórczo na różnych polach badawczej aktywności. Był przywiązany do klasyków socjologii, ale sprzeciwiał się standardowemu odczytywaniu ich dorobku i sam twórczo go rozwijał. Pokazał swoją niezależność, jeśli chodzi o rozumienie autonomii socjologii jako dyscypliny naukowej. Podczas gdy powszechnym staraniem jego akademickich kolegów było wykazanie jej odrębności, zwłaszcza wobec historii, on podkreślał coś przeciwnego: jego własne badania cechowała interdyscyplinarność na równi z podejściem komparatystycznym i *cross-culture research*.

W opublikowanym w 1959 roku artykule *Durkheim and History* starał się wykazać, że autor *Elementarnych form życia religijnego* był w równym stopniu historykiem, co socjologiem, dążącym do wyjaśnienia faktów społecznych, a nie tylko ich opisu czy statystycznej reprezentacji (Strenski 2013). We wstępie do przygotowanego przez siebie zbioru *Emile Durkheim on Morality and Society* poszedł dalej i zaprezentował francuskiego myśliciela jako intelektualistę, który w obliczu głębokiej transformacji społecznej stawia szereg kluczowych pytań egzystencjalnych. „Był najwyższym kapłanem i teologiem Trzeciej Republiki, prorokiem wzywającym nie tylko Francję, ale całe nowoczesne społeczeństwo zachodnie do naprawy w obliczu wielkiego kryzysu społecznego i moralnego” – napisze Bellah o Durkheimie, ujawniając tym samym swój program analityczny (Bellah 1973, s. X–XII; por. Grazioso 2006).

Dał on początek analizom w ramach tzw. „realizmu symbolicznego”, zmierzającego do zrozumienia roli religii w ludzkim życiu, w szczególności charakteru *prawdy* na jej gruncie. Słuszne jest – podkreślał Bellah – stawianie pytań nie o poznawczą wartość wierzeń, symboli i rytuałów, lecz o ich związek z rzeczywistym doświadczeniem społeczeństwa i jednostki, wykraczającym poza doznania codzienności. Sprzeciwiał się rozpowszechnionej formie redukcjonizmu, w której symbole i treści religijne są postrzegane jako mitologiczna postać prawd, trafniej i lepiej wyrażanych przez naukę – co prowadzi do uproszczonych interpretacji religii w kategoriach

² *The Martin E. Marty Award for the Public Understanding of Religion*, przyznawana przez American Academy of Religion od roku 1996 za wybitny, oparty na badaniach naukowych wkład w społeczne zrozumienie i wiedzę na temat religii.

ekonomicznych (marksizm) czy psychologicznych (psychoanaliza). „Natura takiego doświadczenia, jak i symbole użyte do jego interpretowania, w pełni podlegają krytycznej analizie, ale powstałe w innych okolicznościach i wyrażane w odmiennych od współczesnych kategoriach, nie dają się falsyfikować prostą kpina z ich poznawczej wartości” (Wood 2013). Symbole religijne nie tyle przeczą codziennym doświadczeniom i nauce, ile je przekraczają, sięgając podstaw ludzkiej egzystencji i odnosząc je do boskiej rzeczywistości (Wood 1998; Radwan 1979). Religię definiował Bellah jako „zespół symbolicznych form i aktów, które odnoszą człowieka do ostatecznych warunków jego istnienia” (Borowik 2004a, s. 33) i upatrywał w niej klucza do rozumienia cywilizacji.

Szczególnie znanym i owocnym polem zainteresowania Bellaha było to, w jaki sposób duchowość kształtuje – i jest kształtowana przez – życie obywatelskie w USA. Dzięki niemu, nieco marginalizowane kwestie związane z religią weszły w orbitę zainteresowania amerykańskich socjologów. W 1967 roku opublikował głośny esej *Religia obywatelska w Ameryce*. Nawiązując do Jana Jakuba Rousseau i Emila Durkheima, pokazał w nim, w warunkach amerykańskich, tradycję wplecioną w tkanę kultury narodowej, zespół stale obecnych przekonań, symboli i rytuałów pochodzących z czasów powstawania odrębności państwowej. „Słowa i czyny Ojców Założycieli, zwłaszcza kilku pierwszych prezydentów, ukształtowały formy i ton religii obywatelskiej zachowane do dziś” (Bellah 1967, s. 7)³.

Religia obywatelska nie daje się utożsamić ani z konkretnym Kościołem, ani z państwem i wyraża raczej związki między nimi. Pełni jednak w społeczeństwie amerykańskim – jak pokazał Autor – rolę „gwaranta rozsądku i dążenia do wyższych standardów moralnych” (Newman 1978, s. 5), integruje i legitymizuje porządek społeczny. W następnym dziesięcioleciu tematyka ta ożyła twórczo w dyskusji nad procesami przemian form religijności, stanowiąc alternatywną wizję tych przemian wobec koncepcji sekularyzacyjnych i indywidualizacyjnych (Borowik 2004c, s. 334). *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditionalist World* to zbiór piętnastu tekstów – dziś określany jako klasyka socjologii religii – analizujących wzajemne relacje religii i społeczeństwa w różnych kontekstach, na przykładzie Japonii, krajów Bliskiego Wschodu i Ameryki (Bellah 1970).

Kolejnym ważnym wydarzeniem było ukazanie się pracy zbiorowej przygotowanej przez zespół pod kierunkiem Bellaha *Habits of the Heart* (Bellah et al. 1985). Książka ta, w polskim przekładzie znana jako *Skłonności serca. Indywidualizm i zaangażowanie po amerykańsku*⁴ została opublikowana wiosną 1985 roku, stając się bestsellerem na rynku amerykańskim, szeroko komentowanym i recenzowanym w renomowanych periodykach naukowych i czasopismach popularnych

³ Tezy Bellaha znalazły żywy oddźwięk w środowisku naukowym, por. np. numer pisma „Journal of Church and State” 1980, 22(1).

⁴ Tytuł nawiązuje do słynnego dzieła Alexisa de Tocqueville’a, *O demokracji w Ameryce*. W jego polskim wydaniu mowa jest jednak o „przyzwyczajeniach serca”, co tłumaczom dzieła Bellaha wydało się mniej odpowiednie od zastosowanych przez nich „skłonności” (Bellah et al. 2007, s. 73, przyp. 1).

(„The Nation”, „Psychology Today”, „Science”, „Washington Monthly”). Poświęcono jej m.in. sesję z cyklu „autorzy i krytycy”, z której materiały zostały opublikowane latem następnego roku. Podkreślano, że praca wyznacza „standardy interpretacyjne kultury amerykańskiej” (*Review Symposium* 1986, s. 171).

Zadanie, jakie sobie postawili autorzy, to naświetlenie miejsca i formy indywidualizmu amerykańskiego w kontekście szerszej aktywności wspólnotowej oraz troski o wolność instytucji. Podstawowe pytanie brzmiało: „jak zachować lub stworzyć moralnie spójne życie” (Bellah et al. 2007, s. 72), by nie izolować obywateli od siebie nawzajem. Idąc za Alexisem de Tocqueville’em, autorzy wyróżnili sfery aktywności, w których formował się „charakter amerykański” – życie rodzinne, tradycję religijną i udział w polityce lokalnej – i poddali je wnikliwej analizie. Ku swojemu zaskoczeniu zauważyli, że Amerykanie w większym stopniu pochłonięci są własnymi, indywidualnymi karierami, niż podtrzymywaniem więzi społecznych. Dynamicznie rozwijający się indywidualizm oceniono jako potencjalnie niszczący i groźny: „[...] indywidualizm może stworzyć tkankę rakową i niszczyć społeczne osłony [...] powstrzymujące destrukcyjne siły zagrażające przetrwaniu samej wolności” (Bellah et al. 2007, s. 73). Badacze zwrócili więc uwagę na te „tradycje i praktyki kulturowe, które, nie niszcząc jednostek, służą jedynie ograniczaniu i powstrzymywaniu destruktywnej strony indywidualizmu” (s. 73). Stąd, co szczególnie interesujące dla socjologa religii, zainteresowanie rolą, jaką spełnia wiara religijna w kulturze społeczeństwa amerykańskiego, głównie jego klasy średniej.

W roku 1991 ukazała się książka nazywana niekiedy *sequel*em dzieła omówionego wyżej i zatytułowana *The Good Society*. W pracy tej, napisanej przez zespół zaangażowany wcześniej w *Habits of the Heart*, autorzy pytali o sprawność instytucji społecznych w warunkach doskwierających problemów, takich jak bezrobocie, bezdomność, niedostatki infrastruktury technicznej, zagrożenia ekologiczne. Oceniali spadek ich efektywności jako rezultat autonomizacji jednostek i indywidualizmu, jak również upowszechniającej się apatii, frustracji, cynizmu, ucieczki w prywatność. Rodzina, szkoła, firma, kościół, naród i państwo wymagają ich zdaniem odnowienia pojęcia *dobra wspólnego*, swoistej rewitalizacji struktur demokratycznych, w oparciu o wzorce odpowiedzialności i zaangażowania (Bellah et al. 1991).

Brzmi to jak program społeczno-polityczny i, w rzeczy samej, sposób uprawiania badań naukowych przez Bellaha i jego współpracowników nie ogranicza się do opisu stanu faktycznego, lecz wskazuje również kierunki jego poprawy. Nie bez powodu autor *Religii obywatelskiej* zyskał sobie miano „ważnego współczesnego filozofa moralności” (Fox 2013). „Ameryka ma duszę, nie tylko ciało, a Bellah przeświecił ją głęboko i subtelnie, jak nikt w jego czasach” – skomentował tę część dorobku uczonego Steven M. Tipton z Uniwersytetu Johna Emory, jeden ze współautorów *Skłonności serca* (Fox 2013).

Ostatnim dziełem Bellaha jest ponad siedmusetstronicowa synteza duchowego rozwoju społeczności ludzkiej, zatytułowana *Religion in Human Evolution* (Bellah 2011). Tematyka w niej podjęta nurtowała go od początku kariery badawczej.

Przez całość jego dorobku przewija się zagadnienie dynamiki społecznej, ewolucji społeczno-kulturowej, której najpierw poświęcone było prowadzone wspólnie z Talcottem Parsonsem i Shmuelem Noahem Eisenstadtem seminarium na Uniwersytecie Harvarda. Bellah poszukiwał schematu analitycznego, wyjaśniającego rozwój od form najdawniejszych aż do współczesności. Już w roku 1964 opublikował w „American Sociological Review” tekst będący pokłosiem wspomnianego seminarium (Bellah 1964).

Ewolucja religii przebiega według niego na drodze coraz większej złożoności systemów symbolicznych i może być analizowana na trzech poziomach. Pierwszy dotyczy symboli, które zmieniają się od zwartych do zróżnicowanych. Drugi odnosi się do różnicowania form instytucjonalnych religii i ich coraz wyraźniejszego wyodrębniania z innych struktur społecznych, natomiast trzeci – do wzrastającej świadomości podmiotu religijnego (Bellah 1964, s. 351). Religia w dziejach ludzkości przechodziła przez pięć stadiów: pierwotne (Aborygeni australijscy), archaiczne (rdzenni Amerykanie), historyczne (starożytny judaizm, wczesne chrześcijaństwo, konfucjanizm, buddyzm, islam), nowożytne (chrześcijaństwo reformowane) i współczesne (indywidualizm religijny) (Bellah 2007; Borowik 2004b). Etapy te stanowią pewien wzorzec teoretyczny, który w praktyce przyjmuje bardzo różne formy, niepoddające się klarownej klasyfikacji. Dzieje się tak z powodu ścisłego powiązania procesów ewolucyjnych religii z innymi aspektami rozwoju społeczno-kulturowego (Bellah 1964, s. 358).

Zestawiając dane i argumenty z różnorodnych dziedzin wiedzy (antropologii fizycznej i kulturowej, socjologii, biologii, archeologii, religioznawstwa, a nawet muzykologii) autor tego *opus magnum* szuka ewolucyjnych korzeni i śledzi rozwój „impulsu religijnego” w dziejach ludzkich (Wood 2013).

*

Śmierć Roberta N. Bellaha jest bez wątpienia dotkliwą stratą dla światowej humanistyki, a socjologii religii w szczególności. Jak zauważył David Smilde (2013, s. 549), Bellah przywrócił tej drugiej zainteresowanie prymarnymi kwestiami, jakie inspirowały badaczy u jej początków: kim jesteśmy i skąd pochodzimy? Jego empatyczne zainteresowanie sferą duchowości nie zawsze zyskiwało mu przychyłność kręgów akademickich – zwłaszcza wśród przedstawicieli nauk przyrodniczych i ścisłych⁵. Bellah nie wpisywał się w „żarliwie świecki kanon” tych nauk.

W ciągu ponad pół wieku jego aktywności akademickiej i popularyzatorskiej na każdym kroku ujawniał się wpływ niezwykłej osobowości człowieka nieobojętnego na kształt świata, który starał się zrozumieć i objaśnić. Przekonanego o koniecznym łączeniu refleksji socjologicznej z historyczną i filozoficzną, badań empirycznych z namysłem moralnym (Coleman 2013). Mówił o tym *explicit* w *Postłowie* do

⁵ Gdy w 1957 roku mianowano go na stanowisko profesora w Princeton, podniosły się głosy kwestionujące jego kompetencje naukowe. Zrezygnował wówczas z zatrudnienia i pozostał w Berkeley (Fox 2013).

Skłonności serca, zatytułowanym znacząco: *Nauki społeczne jako filozofia na użytek publiczny*. Był to swego rodzaju manifest intelektualisty stawiającego pytania, będące „zarazem kwestią filozoficzną i socjologiczną”, na które odpowiedź „wymaga nie tylko oceny dowodów i argumentów, ale też refleksji etycznej” (Bellah et al. 2007, s. 463).

Bibliografia

- Bellah R.N. (1954). *Apache Kinship Systems*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bellah R.N. (1957). *Tokugawa Religion. The Values of Pre-Industrial Japan*. Glencoe: Free Press.
- Bellah R.N. (1958). *Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan*. *American Journal of Sociology*, 64(1), s. 1–5.
- Bellah R.N. (1959). *Durkheim and History*. *American Sociological Review*, 24(4), s. 447–461.
- Bellah R.N. (1964). *Religious Evolution*. *American Sociological Review*, 29(3), s. 358–374.
- Bellah R.N. (red.) (1965). *Religion and Progress in Modern Asia*. New York: Free Press.
- Bellah R.N. (1967). *Civil Religion in America*. *Daedalus*, 96(1), s. 1–21.
- Bellah R.N. (1970). *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditionalist World*. New York: Harper and Row.
- Bellah R.N. (red.) (1973). *Emile Durkheim: On Morality and Society, Selected Writings*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bellah R.N. (2007). *Ewolucja religijna*, tłum. B. Kruppik. W: W. Piwowarski (red.), *Socjologia religii. Antologia tekstów*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, s. 207–227.
- Bellah R.N. (2011). *Religion in Human Evolution. From the Paleolithic to the Axial Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bellah R.N., Madsen R., Sullivan W.M., Seidler A., Tipton S.M. (1985). *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Bellah R.N., Madsen R., Sullivan W.M., Seidler A., Tipton S.M. (1991). *The Good Society*. New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- Bellah R.N., Madsen R., Sullivan W.M., Seidler A., Tipton S.M. (2007). *Skłonności serca. Indywidualizm i zaangażowanie po amerykańsku*, tłum. D. Stasiak, P. Skurowski, T. Żyro. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Borowik I. (2004a). Bellah Robert Neelly. W: M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*. Warszawa: Verbinum, s. 33.
- Borowik I. (2004b). *Bellaha teoria ewolucji religii*. W: Libiszowska-Żółtkowska M., Mariański J., *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, Warszawa: Verbinum, s. 33–35.
- Borowik I. (2004c). *Religia obywatelska (civil religion)*. W: Libiszowska-Żółtkowska M., Mariański J., *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, Warszawa: Verbinum, s. 332–334.
- Coleman J.A. (2013). *Remembering Robert N. Bellah. America*. *The National Catholic Review*, August 5, [online:] <http://americamagazine.org/content/all-things/remembering-robert-n-bellah>, dostęp 05.02.2013.
- Fox M. (2013). *Robert Bellah, Sociologist of Religion Who Mapped the American Soul, Dies at 86*, [online:] <http://www.nytimes.com/2013/08/07/us/robert-bellah-sociologist-of-religion-who-mapped-the-american-soul-dies-at-86.html?pagewanted=all&r=1&>, dostęp 06.08.2013.
- Grazioso M. (2006). *Durkheim's sociology of morality: is it still valid?*. Dipartimento di Studi Sociali e Politici Università degli Studi di Milano, Working Paper 6/08, [online:] http://www.socpol.unimi.it/papers/2006-04-16_Mariolina%20Graziosi.pdf, dostęp 04.02.2014.

- Newman E. (1978). *A Conversation with dr. Robert N. Bellah*, NBC News, 17 września, [online:] <http://www.robertbellah.com/A-CONVERSATION-WITH-DR-ROBERT-N-BELLAH-1978.pdf>, dostęp 31.01.2013.
- Radwan M. (1979). *Realizm symboliczny a socjologia religii. Poglądy Roberta N. Bellaha*. *Chrześcijanin w świecie*, 11(2/74), s. 1–35.
- Review Symposium* (1986). *Sociological Analysis*, 47, s. 169–73.
- Smilde D. (2013). *Review*. *American Journal of Sociology*, 119(2), s. 549.
- Stawiński P. (2001). *Wilfred Cantwell Smith (1916–2000) i jego koncepcja badań religioznawczych*. *Nomos. Kwartalnik Religioznawczy*, 34/36, s. 286–297.
- Strenski I. (2013). *Robert Bellah's Powerful Legacy: A Mixed Blessing for Religious Studies?* *Religion Dispatches*, August 9, [online:] http://www.religiondispatches.org/archive/culture/7231/robert_bellah_s_powerful_legacy_a_mixed_blessing_for_religious_studies/, dostęp 20.01.2014.
- Wood R.L. (1998). *Symbolic Realism*. W: W.H. Swatos Jr. (red.), *Encyclopedia of Religion and Society*. Walnut Creek: Altamira Press, [online:] <http://hrr.hartsem.edu/ency/Symbolic.htm>, dostęp 02.02.2014.
- Wood R.L. (2013). *A short essay in memory of Robert N. Bellah (1927–2013). Based upon comments at memorial held at the Annual Meeting of the American Sociological Association*, [online:] http://www.sociologyofreligion.com/wp-content/uploads/2013/09/Bellah_Memories_Wood_Sept2013.pdf, dostęp 20.11.2013.